

KÁDÁR ZSUZSANNA

A 19. század végi magyarországi cigány társadalom

A cigány szóhoz évszázadokon át sokszínű, de túlnyomórészt negatív, olykor egyenesen torz képzetek társultak az európai nemzetek tudatában. A cigány a civilizált életmóddal, erkölcsökkel, szokásokkal merőben ellentétes, idegen, sőt sokszor lenézett, megvetett magatartásformát képviselt. Ugyanakkor jelentette azt az embertípust is, aki nem tisztelt sem tekintélyt, sem törvényt, aki saját szokásai, törvényei szerint hajlandó élni: könnyedén, szabadon, a természet gyermekeként.

A cigányság tipológiája

Laikusok és tudósok régóta foglalkoznak azzal, hogy a cigányok csoportjait különböző mutatók alapján felosszák. Nem elméleti, illetve terminológiai, hanem szociológiai kérdés az, hogy a cigányságot etnikumnak, fajnak vagy rétegnek nevezzük. Három etnikai csoportot tudunk - még talán a mai helyzetre is vonatkozóan - megkülönböztetni közöttük:

1. magyar cigányok (általában muzsikusok, vályogvetéssel és sármunkával is foglalkoztak).
2. roma cigányok (beások, balajárok, ók kétnyelvűek, általában famunkával foglalkoztak).
3. oláh cigányok (nyelvükben és kultúrájukban nagyon differenciáltak: az első és második csoporttól eltérően).¹

Tény, hogy a csoportok alig kommunikálnak egymással, a helyi, táji érvényű társadalmi hierarchia más-más fokán állnak. A magyarországi cigányok egészére jellemző, etnikusan meghatározó kulturális specifikumot kimutatni azonban aligha lehet. A középkorban, az első hullámmal a Kárpát-medencébe érkező cigányság etnikum volt - a kultúra, a nyelv, a közös eredet tudatával -, azonban a közvetlen rokonságot már nem érző új hullámok érkezésétől e homogenitás, azonos etnikus meghatározottság már nem létezett. A 18. század végi asszimiláció aufklárista koncepciójánál például a használt kategória - „zingari” - etnikai volt, míg a program szociális.

A történelem folyamán hol az etnikai, hol a szociális szempont nyomult előtérbe mint elsődleges meghatározó. Valószínű tehát, hogy az etnikailag heterogén cigányság a belső etnikai határok későbbi megmerevedéséig (19. század második fele) bizonyos értelemben nem annyira vagy nem csak etnikai kategória, hanem inkább szociális réteg volt, kifelé sem merev határral.

A cigányok osztályozási, felosztási kísérletei során a legkülönbözőbb dimenziókat-nyelvi, letelepedettségi, foglalkozási, lakásviszonyokat mossák egybe. Háromféle szempont vehető fel egy tipologizálási kísérletnél: a) a cigányságnak saját magára alkalmazott megjelölése; b) a különböző cigánycsoportok egymást illető megnevezései; c) a környező lakosság megjelölései a cigányokra.

Erdős Kamill szerint - aki általában az első szempontot érvényesítette írásaiban - Magyarországon kétféle cigány volt: a cigány és a nem cigány anyanyelvű.² Az előbbi csoportba tartoznak a kárpáti cigány anyanyelvű és az oláh (vlach) cigány nyelvűek. Regionálisan is elkülöníthető a két csoport egymástól, a kárpáti cigány Nógrád megyében, Budapest környékén, a Dunántúlon lelhető fel, míg az oláh (vlach) cigány fő tartózkodási helye a Tiszántúl és a Duna-Tisza köze. A nem cigány anyanyelvűekhez a magyar és a román anyanyelvű cigánycsoportok sorolandók. Az előbbieket (romungro, rumungro) a kárpáti és oláh (vlach) cigányok leszármazottai, akik nem tanultak meg, valószínűleg a könnyebb asszimiláció reményében, cigányul! Az „úri” réteget náluk a zenész cigány jelenti, ugyanakkor a szegényebbet a vályogvető, kosárfonó, alkalmi munkás stb. Míg magyar cigány

majdnem minden helységben lakik, addig a román cigány az ország területének meghatározott pontjain helyezkedik el. (Békés megyei községekben, a „tiszaháti” teknővájók a Nyírségben, a „füstösök” Füzesabony, Békéscsaba, Tiszafüred környékén, a „dunás” teknővájó cigányok pedig a Dunántúl területén élnek ma is!)³

A ciganisztika szakemberei ma már világszerte a nyelvi alapon történő rétegzettség létjogosultsága, adekvátsága mellett törnek lándzsát. Véleményük szerint, minél messzebb megyünk vissza a történelemben, a nyelvi különbségek annál inkább tudati és szociális stádiumot jelző tényezők.

Az 1893. évi összeírás tanulságai

A fennmaradt statisztikák, összeírások és becslések alapján a magyarországi cigányokról nem lehet egzakt számokat közölni korszakunkra vonatkozóan. Ezek esetlegesek, helyi jellegűek voltak, nem született igazán megbízható összegzés. A Magyar Szent Korona országaira vonatkozó statisztikák csak a jelenlevő népesség anyanyelvével dolgoztak, s így próbálták közvetve megadni a cigányság létszámát.⁴

Az 1893. évi cigányösszeírás kivétel, mivel akkor készült, mikor a politika is egyre többször látókörébe vonta a cigányságot, kísérletet tett számszerű, közgazdasági és szociológiai jellegű felmérésére.⁵

Az 1893. január 31-i felvétel kiterjedt a szorosan vett Magyarország területén lakó összes cigányra. A fő szempont az volt, hogy az állandóan letelepedett, a huzamosabban egy helyen tartózkodó és a vándorcigányokról külön-külön nyerjenek adatokat. Használva és elfogadva az összeírás meghatározásait, a következőkben mi is eszerint értelmezzük a cigányok egyes csoportjait:

I. Állandóan letelepedett cigányok: „állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idejében saját községükben voltak-e, s ott vétettek-e számba vagy más községekben.” (243 432 fő - 89%)

II. Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok: „bizonyos foglalkozás (például: teknővájás, aranymosás stb.) végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyben tartózkodnak anélkül, hogy ott állandóan megtelepednének.” (20 406 fő - 7%)

III. Vándorcigányok: „családostul, sátorostul, faluról-falura kóborolnak.” (8938 fő - 3 %)⁶

Fontos hiányossága az összeírásnak, hogy Budapestet nem vették be az adatfelvételbe. A székesfőváros érvelése szerint ugyanis az itteni cigányok megtelepültek, rendes lakással és polgári foglalkozással bírnak, összes vonatkozásban ugyanolyan elbánás alá esnek, mint a többi lakos.

Meglepő a cigányok nagy száma: 274 940 fő - azaz Magyarország akkori összlakosságának 1,8%-a, a budapestiekkel együtt mintegy 280 000-en éltek hazánkban. A cigányok országos szétáramlását mutatja, hogy tíznél kevesebb azon községek száma, ahol nincs cigány.⁷ Erdély, a „legsötétebb országrész” - innen kerültek ötszáz éve a cigányok Magyarországra - a cigányság klasszikus földjének számít (az összlakosság körülbelül 5%-a, 105 034 fő cigány), itt is kiemelkedik Nagy-Küküllő megye, a maga 14 037 cigányával (10%). A Tisza bal partján és a Duna-Tisza közén a népességtömörülés magyarázata, hogy a fejlett mezővárosokban, a folyók közelsége miatt a cigányok számára jobb megélhetési lehetőségek kínálkoztak, mint a távolabbi, kisebb településeken. A nyugati területeken, a nyugati kultúra közelében ritkább a cigány. (A Duna jobb partján az országrész össznépeességének mindössze 0,83%-át tette ki.)

Állandóan letelepedett cigányok

Milyen együttélési módozatok képzelhetők el a cigányoknál?

- „az egyfajtájúak tömeges és állandó együttélése, mely általában nagy ellenálló erőt nyújt, és hathatós eszköz a sajátos vonások megőrzésében.

- az egynemű tömegek elaprózása, részeinek egymástól való elszigetelése, heterogén nagyszámú és kultúrájú koherens elemek közé vegyítése.”

Ennek tudatában állapítják meg 1893-ban: „a közigazgatásnak a cigányok polgárosítását célzó intézkedései oda irányultak, hogy megakadályozzák a cigánynak az elkülönült nagyobb tömegekben való életét, s kényszerítse őket arra, hogy a többi népességgel együtt lakjanak - szétszórva a községekben.” Ha a geográfiai, regionális elhelyezkedésre rávetítjük a nemzetiségi térképet, látható, hogy az oláhlakta vidékeken nagyszámú cigány élt, valamint a tótok s helyenként a szerbek között is. Az összeírók szerint „a német természet merőben ellenkezik a cigányéval”, s ezért lenne ezeken, valamint a rutének lakta területeken is kevés a cigány. Valójában azonban a nemzetiségi vidékek földrajzi viszonyai s a vármegyék rendelkezései lehetnek mérvadóak a cigányok elhelyezkedésében.

A huzamosabban egy helyen tartózkodó cigányok

A tartózkodás céljára a foglalkozások jellemzőek, míg ideje bizonyos összefüggést mutat az évszakokkal. Általában 1-6 hónapig telepedtek le egy helyen.⁸ A korabeli irodalom őket a vándorcigányokhoz sorolta, s ez annyiban tényleg igazolható, hogy a mezsgye e cigánykategóriák közt nem volt szigorúan meghúzva, meghatározva.

A vándorcigányok

Az összeírás Erdélyben 236 karavánt talált, 110 szekérrel és csak 30 lóval(!), úgyhogy a szekerek nagyobb részét a cigányok valószínűleg maguk húzták. A vándorcigányok közül 8002-en tartoztak a mintegy 1026 karavánhoz az országban. Ám volt ezenkívül 936 olyan cigány is, aki nem karavánok kötelékében élt, hanem mint közönséges csavargó, néha egyedül, néha összeverődve kóborolt szanaszéjjel az országban. Vajon honnan származott ez a 10,5%? Arra lehet következtetni, hogy a már megtelepült rétegekből - akiknek a falusi élet szűkös viszonyai nem nyújtottak megélhetést, valamint a társadalmi előítéletek miatt sem volt maradásuk - visszatértek a régi életmódhoz.

A vándorcigányok igazi területe a Tisza-Maros szögének keleti része volt (2939 fő - 32,9%), Krassó-Szörény megye (1969 fő-22%), valamint Hunyad és Bihar is jelentős számban „fogadta” őket.

Az 1893. évi összeírás a cigányok életkörülményeiről lesújtó képet fest. Kevesen rendelkeztek minimális nagyságú földdel és kertbirtokkal.⁹ Feltűnő, hogy még a 17. század végén számottevő jobbágybirtokos cigánynak a következő században nyomát sem találjuk. Nem valószínű, hogy e félig már kiemelkedett réteg eltűnésének oka egyértelműen az etnikai asszimiláció lenne, mivel ekkorra már eltűnik a korábban tömegesnek látszó mezőgazdasági foglalkoztatottság egyéb formája is.

A mezőgazdasági konjunktúra idején láthatóan „feladta” a cigány a letelepült életmód és asszimiláció lehetőségét kínáló mezőgazdaságot, s a 19. század végén periférikus, speciálisan és tradicionálisan cigány foglalkozásokkal összenőve találjuk (vályogvetés, tapasztás stb.). A tendencia alighanem az erősödő süllyedés a társadalmi hierarchián.

Lakásuk főleg a sátor, a letelepültek esetében a félig földbe vájt putri, illetve az egy, legfeljebb két helyiségből álló ház. Elmondható, hogy a letelepült cigányok a községek legszegényebb házait utánzó hajlékokban húzódtak meg (például ilyen volt a faluvégi putri, amelyhez hasonlóban a dunántúli nagyobb uradalmak cselédsége is lakott!).

A kor gazdálkodásában a letelepedettség a művelődés alapja, melynek természetes feltétele az iskola. 1868-ban megszületett az iskolai oktatást-nevelést szabályozó és új

alapokra helyező népiskolai törvény, mely többek között a tankötelezettség végrehajtására is nagy súlyt helyezett. 1870-ben Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter külön körlevéllel fordult az ország valamennyi tanfelügyelőjéhez, és felhívta a figyelmüket a cigány tankötelesek beiskolázására, a népiskolai törvény előírásainak a cigány gyerekekre történő kiterjesztésére is. Egyben véleményüket kérte arra vonatkozóan, hogy miképpen lehet a gyakorlatban megoldani ezt a problémát. A korabeli, rendkívül hiányos iratanyag alapján sajnos nem követhető nyomon az intézkedés hatása, mindenesetre az iskolai statisztikákban alig található cigány tanuló.

Az 1893. évi adatok alapján pedig a tanköteles cigány gyermekek közel 70%-a nem járt iskolába.

Kormegoszlás szerint a népesség elég fiatal (kevesen érték meg a felnőtt, illetve öregkort). A 15-19 év közöttieknél a nők jelentékeny túlsúlyát mutatják a számok, ugyanakkor tudott dolog, hogy a férfiak abszolút és relatív száma is ekkor nagyobb, mint a nőké. Feltehető tehát, hogy az ilyen korú férfiak egy része nincs az országban, vagy itt lappang, de nincs nyilvántartva, és eltagadja a korát.

A vándorcigányoknál és a huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó 30-59 évesek között nagy fogyatkozást látunk az összes népességgel szemben. Ez azt bizonyítja, hogy a nyomorúságos életmód és a létért való nehéz küzdelem, az alkalmazkodás és szerzett edzettség bármilyen nagy mértéke mellett is megrövidíti az egyéni életet, és leszállítja az élettartam átlagos színvonalát.

Az átlagos gyermekszám a román és cigány anyanyelvűeknél kisebb, mint a szlovák, illetve magyar anyanyelvű cigányoknál. Nagyobb százalékuk élt házasságban, mint az összes népesség esetében. A három kategória közül a házasok legnagyobb arányban a huzamosabban tartózkodóknál fordulnak elő, akiknél az egybekelés a legkönnyebben megy, de nem is tartós. Legkisebb a törvényes házasságok száma a vándorcigányoknál.

Fontos lett volna a vegyes - cigány és nem cigány - házasságok felvétele az összeírásba, hiszen az ilyen házasságoknak nagy az asszimiláló hatása. Nemcsak abban az értelemben, hogy a más néphez tartozó családba házasodott cigány e népbe szokott beolvadni, hanem abban az irányban is, hogy a más népbeli, ha cigányok közé kerül és cigány nőt vesz el (ez a ritkább), cigány lesz gyermekeivel együtt.

Vallásuk általában megfelel a környező lakosságénak. A falu vallását követi, s így általában görögkeleti és római katolikus a cigányság zöme. Ha egyik vagy másik felekezethez feltűnően nagy számban tartoznak, ez inkább a környező népcsoportok hatása, melyekben az illető felekezet dominál, s melyek között a cigányok nagy tömegben élnek, esetleg asszimilálódnak...¹⁰

Az alfabetizációt, a cigányok írni és olvasni tudását vizsgálva a viszonyok jóval kedvezőtlenebbek, mint az iskolázásnál. Hiszen az analfabéták aránya 93,7%-ezen belül a vándorcigányoknál a legnagyobb, 98,6% míg az ország lakosainál az átlag 45,5%, fele a cigányokénak.

Az írni-olvasni tudók az összes cigány lakosság 5,4%-át teszik ki, ami jelentősen elmarad az összlakosságtól (50,6%). Regionálisan a legműveltebb réteg a Duna jobb partján, illetve a Duna-Tisza közén helyezkedik el a cigányság, valamint az ország többi lakosa esetében egyaránt.

A korábbi népszámlálásokban a „cigány” egyedüli kritériumaként a nyelv szerepelt. Pedig látható, a cigány anyanyelvűek 1893-ban még egyharmad részét sem tették ki az összes cigánynak, míg a cigányul tudók több, mint a felét.

Két mozzanat fontos abban a folyamatban, mely „a cigányt a nemzettestbe s ezzel a polgárosult közösségbe olvasztja” - írják az összeírók: Mennyiben közelednek az ország többi nemzetiségeihez a cigányok?

Túlnyomó részük anyanyelvül vallja és használja az országban beszélt nyelvek valamelyikét.

Mennyire távolodnak saját, eredeti nemzetiségüktől? Több, mint a fele a cigányságnak már nem tudja a maga eredeti nyelvét. A nyelvet a korabeli politikusok a cigányok esetében azért tartották lényegesnek, mert a többi lakossal, s általában véve a polgárosult világgal szemben egyesítette őket, néhol titkos vagy tolvajnyelvként is szerepelt. Ezt egyik hatékony tényezőjének tartották a korban a cigány társadalmon kívüli állásának, s egyik jelentékeny gátlójának a többi népességgel való összeolvadásának. Az az adat, hogy a cigányoknak körülbelül a fele (52,2%) nem tud cigányul, mégis biztos jele annak, hogy ez a népcsoport általában közeledik az országban lakók többségéhez.

A román anyanyelvre kétszer akkora százaléka jut az asszimilált cigánynak, mint az összes népességre. Feltételezhető, hogy a község kevésbé rangos rétegét jelentették a románok, a cigányok tehát a közvetlenül felettük álló rétegekhez asszimilálódtak.

A magyar anyanyelvűek aránya 38%, ugyanakkor a cigányul nem tudó oláh anyanyelvűeké 84%, magasabb, mint a cigányul nem tudó magyar anyanyelvűeké (73%). Az összeírók megállapítása szerint a cigányokra nézve nem tekinthető előnyösnek az „eloláhosodás” folyamata. A milleniumi korszak nacionalista közfelfogása károsnak tartotta a cigányság elrománosodását, holott ez természetes volt, hiszen jó részük Erdélyben, románok között élt. A cigány nyelvet is avultnak, életképtelennek tekintette, a társadalmi felemelkedés egyetlen útját az elmagyarosulásban látta. Ebben bizonyára az a szempont is közrejátszott, hogy a soknemzetiségű régi Magyarországon a cigányok asszimilálódásával is szerettek volna növelni a magyarság létszámát. Az 1893. évi népszámlálás abban az évszakban zajlott, mikor a határozottan vándor jellegű cigányok is gyakran huzamosabb ideig tartózkodtak egy helyen - telelés céljából -, s ilyenkor sokszor az odú lépett a sátor helyébe. Így, bár a számlálólapokat általában szabatosan, helyesen töltötték ki, csak az illető egyén megtelepült, fél- és egészen kóbor voltát megállapító felelet nem volt mindig helyes. Elmondható tehát, hogy a mobil cigányok összeírásának technikai nehézségei vagy letagadásukra vonatkozó helyi érdekek ismeretében forráskritikával kell élni. A felvétel egy időmetszetben vizsgálja a pillanatnyi integráció állapotát. Hogy ez mennyire volt sikeres, illetve nem, arra jó példákat láthatunk a nyelv, vallás, országos szétszórtság, vándorlás és alfabetizáció adatait értékelve. Egy további fontos szempont fölvétele szükséges ebbe a sorba: a foglalkozási viszonyok vizsgálata.

Cigányok a társadalmi munkamegosztásban

A cigányok többsége vándoriparosként - mint vas- és fémmegmunkáló - érkezett az egykor még döntően mezőgazdasági Európába, s hasznosnak mutatkozott az akkori uralkodó osztály számára. Fontos gazdasági funkciót tölthettek be évszázadokon át, s ha tömegesen nem is integrálódtak a társadalomba, a gazdasági életben elismerten részt vettek. Ezzel magyarázható, hogy számos uralkodó rendelettel biztosította védelmüket és szabad mozgásukat. Később pedig éppen az ipari munkájuk indította el üldözésüket.¹¹ Mivel a szabad királyi városok szigorúan megvonták határaikat, s csak nagyon korlátozott számban, vagy nem is fogadtak be zsidókat és cigányokat, így a cigány a falvakba, mezővárosokba „szorult”.

Áruik nyersanyagát nem vásárolták, hanem használatlanná vált fémeket dolgoztak föl újra. A nyersanyagot fel kellett kutatni, össze kellett gyűjteni, ami lehetetlen lett volna egy településen belül. A kész áruk értékesítése céljából a piac keresése is állandó mozgást igényelt. A teknővájók és egyéb faárukészítők, üstkészítők mestersége ugyancsak szükségessé tette a vándorló életmódot. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a középkori falvak lélekszáma lényegesen kisebb volt a jelenleginél, továbbá hogy a cigányok speciális,

csak kis mennyiségben eladható, ugyanakkor tartós élettartamú eszközöket állítottak elő, így a vándorlást (kocsi és ló) mint megélhetésük létfeltételét kell elsősorban tekintenünk.¹² A rendelkezésekre álló adatok alapján egyértelműen bizonyítható, hogy a cigányság - nemcsak a 16-17., hanem a 18. századi Magyarországon is általában a társadalom elfogadott tagjaként élt. Szó sincs tehát arról, mintha „örök vándorok”, mindig a társadalom „megvetett elemei” lettek volna. Azon a Magyarországon, ahol a laza társadalmi szervezettség, az állandó népességmozgás és a nyelvi, etnikai sokféleség megszokott dolog volt, semmi sem indokolta volna a cigányok rendszeres és következetesen hátrányos megkülönböztetését. Épp ellenkezőleg, a gazdasági életnek szüksége volt a cigány munkájára is, s mindegyik társadalomszervezési törekvés közvetlenül vagy közvetve a cigányság integrációját gyorsította.

A változást a török kiűzése után a balkáni bevándorlók hozták, akik fejletlenebb társadalmi-gazdasági körülmények közül érkezvén csak a társadalom legalján vagy még inkább a társadalom szerkezetén kívül tudtak elhelyezkedni. Óriási csoportjaik vándoroltak, nem voltak szokva semmiféle letelepedett életmódhoz, hagyományaik, szokásaik nemcsak a korabeli magyar lakosságétól, de még a régebben Magyarország területére került cigányokétól is jelentősen különböztek.

Az 1893. évi összeírásból látható, hogy a cigányok 93%-a kereső, 89%-a letelepedett és mindössze 3%-a vándorol. E tények alapján el kell vetni azt a téves nézetet, mely szerint a vándorlás a cigány etnikum veleszületett és fennmaradó sajátossága, a meg nem alkuvó szabadság jelképe! A valóság az, mint már utaltunk rá, hogy a vándorlást elsősorban a megélhetés, a munka határozta ekkor meg. A 18. századra a rendeletek készítői fölismerték, hogy a lótartás általános megtiltása sokaktól a megélhetés forrását veszi el, s így a hatóságok maguk hozzák olyan helyzetbe a cigányokat, hogy azokat is koldusbotra kényszerítik, akik egyébként mesterségükből el tudnák tartani magukat és családjukat.

A cigányság 19. században rögződött foglalkozásrendje a kisipari áruk piacának szűkülésével már a századfordulón kezdett felborulni, s ezzel a cigányok elveszítve a több generáción át gyakorolt erkölcsi tőkét és minimális társadalmi presztízst biztosító alapjait - a teljes létbizonytalanságba, s addig valószínűleg nem ismert nyomorba süllyedtek. A tapasztalat az volt, hogy: 1. a cigány lakosság egy részének megélhetését biztosító ipari szakmák elveszítették piacaikat, s a társadalom perifériájára szorultak, a cigányok lassan kikoptak korábbi mesterségükből; 2. ugyanakkor azok a szakmák, amelyeket az ipar nem tudott pótolni, továbbéltek (például: teknővájók).

Magyarországon a kapitalizálódó munkamegosztásnak is számos olyan „pórusa” volt, melyet a társadalom alapvető szerkezeti elemei nem vagy nem kellő mértékben voltak képesek betölteni. A kereskedelem és néhány - többnyire idényjellegű - szétszórt és ritka igényeket kielégítő termelő funkció tartozott ide. Ezen tevékenységek ellátására bizonyos értelemben társadalmon kívüli - a magyar feudálisztikus jellegű szerkezetnek nem belső részét képező - csoportok kerültek. Gazdaságilag a társadalom részei voltak, elismerten szükséges funkciót gyakoroltak, ugyanakkor azonban az adott funkció általában idegen volt a magyar társadalom rendjétől.

Feltűnő, hogy a magyarországi cigányok ismereteink szerint sohasem rendelkeztek számottevő mennyiségű földdel egy olyan társadalomban, ahol valamennyi társadalmi réteg, erő és csoportosulás az agrártársadalom része volt, vagy hosszú fejlődés folyamán abból vált ki. Nem rendelkeztek földdel, de nem volt egyéb tőkéjük sem, ugyanakkor helyüket gyakran változtatták, nem éltek benne egy olyan kultúrában, melynek tárgyi elemei lassan akkumulálódnak, csiszolódnak. A magyarországi cigányság életében generációk hosszú sora óta hiányzik a stabil tárgyi környezet.

A cigány foglalkozások viszonylag gyorsan változtak ahhoz, hogy valamelyikben is mély speciális tudást lehetett volna felhalmozni. Igények keltették életre e tevékenységeket: labilis,

területileg változatos, marginális, alacsonyán értékelt volt legtöbbjük. A cigányoknál a mesterség apáról fiúra szállt, ugyanakkor új cigány foglalkozások oly módon is létrejöttek, hogy a hagyományos mesterségből megélni nem tudó családok a nem cigányoktól átvettek bizonyos, a háztartásról leszakadó, kereső tevékenységet, melyek a nem cigányok számára már nem voltak kifizetődők, a cigányok munkaereje pedig mindig olcsóbb volt, mint a környezetüké.¹³

Valamiféle bűvös kör látható mindebben: a cigányok a legrosszabbul fizetett, legmostohább körülmények között végezhető feladatokat láttak el, így nem tudtak tőkét felhalmozni, tőke hiányában nem tudtak nagyobb befektetést igénylő szerszámokat, berendezéseket beszerezni, megfelelő színvonalú műhelyt kialakítani.

Foglalkozástörténeti szempontból megállapítható, hogy az iparosodás előrehaladása a dualizmus korában a korábbi cigány mesterségek, iparágak háttérbe szorításával, kiküszöbölésével a cigányok népes csoportjait tette foglalkozás nélkülivé, s mint ilyet, önmagát eltartani nem tudóvá. Ez a társadalmi szempontból veszélyes tendencia közvetve a cigányokkal szembeni ellenérzések forrásává vált.

Érdekes és fontos magyarázatot szolgáltat a fentiekhez az 1893. évi népszámlálás cigány foglalkozásról szóló része. Az összeírók szerint a cigányok „mai állapotukban tetemes nemzetgazdasági deficitet jelentenek, többet fogyasztanak, mint termelnek, többet költenek, mint amennyit keresnek, s erejüket nem a köz - a maguk igaz javára használják.”

Értelmiség

Csekély a számuk - 3 fő, valamint értelmiségi szolgálatban 152 fő dolgozott - , s azok is az állandóan letelepedett cigányokból kerültek ki. A hagyományos cigány termelési szerkezet nem tette lehetővé még annak a kezdetleges munkamegosztásnak a kialakulását sem, mikor a munkát végzők fizikai és szellemi dolgozók csoportjára különülnek el. Így s ezért sem jött létre a cigány papi, írástudói réteg, hiszen az efféle pályák, mesterségek felé vezető út a cigányok előtt el volt zárva. Külön kérdés a cigányzenészek szerepe - őket a foglalkozásoknál nem jelölték meg. Általában ők a cigányság legműveltebb tagjai, ez volt az érvényesülés szinte egyedüli útja ebben az időben, kultúrszintet s relatív társadalmi rangot is jelentett.

Óstermelés

A különböző népcsoportok letelepedettségének egyik fokmérője lehet a földhöz való viszony, a mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás. Tény, hogy az akkori agrár Magyarországon a cigány lakosságnak csupán 4%-a (2518 fő) dolgozott a mezőgazdaságban; ugyanakkor az önálló földművelő szolga, illetve napszámos 5847 főt tesz ki (8%) a délkeleti és erdélyi területeken.

A személyenként megművelt földterület nem érte el az 1 kataszteri holdat. Igaz tehát a közmondás, „nem szokta a cigány a szántást”, s ehhez rögtön hozzátehetjük, mert nem volt hol megszoknia, hiszen alig volt közöttük földtulajdonos.

A 19. században az állattartás társadalmi „rangja” a földműveléssel szemben hátrányba került. A jobbágyfelszabadítás után az állattartást a földnélküliek, bérmunkában dolgozók látták el. A cigánynak így a falu társadalmában nélkülözhetetlen, fontos szerep jutott. A disznó-, marha-, juhpásztorok között jelentős számú cigányt találni (180 fő -7%). A szarvasmarhát terelő csordás, illetve kondás társadalmi rangban is alacsonyabb, mint a megfelelő szilaj nyáját őrző társa, ezért sincs cigány juhász, illetve csikós közöttük.

Ipar

A magyarországi iparosodás korai korszakában azok az iparágak fejlődtek nagyipari szintre, melyek számára a hazai nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása, valamint a számottevő történelmi múlt szilárd bázist nyújtott, s mindehhez megfelelő exportpiaccal is rendelkeztek (például: malomipar, fűszerárugyártás, ércbányászat, vas- és fémkohászat).

A 19. század végén a súlypont áttolódott a beruházási javakat gyártó nehézipari ágakra, amelyek számára az infrastrukturális építkezések tartós és növekvő keresletet biztosítottak. Területileg az ipari régiók Budapestre, a Felvidék közepére, Temesvár, Arad, Győr, Pozsony, Magyaróvár vidékére estek. Elmaradott volt az Alföld és a Dunántúl keleti része, ahol viszont - az összeírás adatai alapján - magas volt a cigány iparosok aránya (28-35% között mozgott).

1. Fémmunka

Kiemelkedik a kovácsok magas száma (12 449 fő - 72%), mely 25%-át teszi ki az iparágban dolgozóknak. Az ország összes kovácsának mintegy 23%-a cigány - főleg Erdélyben és az északi megyékben található -, ami mutatja, hogy Magyarországon a kovácsmesterség ősi cigány mesterségnek, az egyik legnépesebb és legrangosabb foglalkozásnak tekinthető.¹⁴ Abban az időben, amikor az ipar és a kereskedelem nem tudott kellőképpen kielégíteni olyan igényeket, melyekkel a városoktól távol eső falvak és tanyák lakosai jelentkeztek, a cigány kovácsok jelentős szerepet töltek be az elhanyagolt vidékek ipari áruellátásában. (Már az 1800-as évek végétől a mesterségekre vonatkozó összeírások tükrözik, hogy egyes vidékeken bekerültek a közigazgatás által számon tartott speciális tudású szakemberek közé.)

A kovácsok után legtöbben üstkészítőként („khelderas”) és edényfoltozóként (fődozóvo cigány, illetve gurvar cigány) dolgoztak a cigányok közül. Vándoripar-jellegének ékes bizonyítéka, hogy ott „sűrűsödtek”, ahol legnagyobb a vándorcigányok száma, a Tisza-Maros szögében.

A sikeres integráció talán utolsó pillanatát rögzítette az összeírás a szegkovácsok esetében (1660 fő - 9%), akik általában a Duna bal partján dolgoztak. Iszkápás cigányoknak is nevezték őket, mert ez volt a fő foglalkozásuk, amíg a hajók fából készültek. A szegkovácsok hanyatlása a fahajók kiszorulásával kezdődött meg, ám 1893-ban még fenntartották ezt a mesterséget a nagy vasútépitések, ahol elsősorban sínzöveget gyártottak.

A 19. században is vándorló életmódot folytattak, s legtöbbször nem pénzért, hanem élelemért dolgoztak. A cigányok között legmagasabb szinten azok voltak, akik az uraság alkalmazottjaiként vagy mint községi kovácsok tevékenykedtek.

2. Famunka

Területileg az előzőt „egészíti ki”, az északi részeken egyáltalán nincs, míg legnagyobb arányban a fában bővelkedő Somogy és Baranya vidékén található. A teknő-, fakanálcsinálók és orsóképzítők áruí nyírfából készültek, melyért sokszor az ország másik végére kellett vándorolniuk. A teknővájó cigánynak bizonyos népszerűsége is volt falun. Minden háznál volt mosó- és disznóölő, valamint kenyérdagasztó teknő, amely a cigányok munkáját és ügyességét dicsérte. A teknővájó mesterség és életforma meghatározó volt, a család erős összetartozását kívánta meg. Még a mesterség konjunktúrális időszakában is sokszor kiegészült favágással és fakitermeléssel. Az uradalmi erdőkben ez a letelepedés, a „házhely” kényszerű ellenértéke volt. Olyan kiszolgáltatottság és függés, amely egyúttal lehetőséget adott a mesterség gyakorlására.

A Tisza-Maros szögében voltak a szénégetők, akiknek tevékenysége a 19. század eleje, az ipari tevékenység fellendülése óta kenyéradó háziipar a Kárpát-medence minden jelentős erdővidékén. A faszenet kovácsok, lakatosok, bádigosok vették fémek izzításához, a háziasszonyok pedig a vasaláshoz vásároltak egy-egy zsákkal belőle.

3. Nád, vessző feldolgozása

A háztartási eszközök készítésére vállalkoztak legnagyobb számban a seprűkészítők-83%-uk már letelepedett erre az időszakra -, nagyrészt a Dél-Tiszántúlon. Főleg női foglalkozás volt Erdélyben a szitakötőké, akik a háztartáshoz és malóiparhoz szükséges szitákat készítették. A 19. század második felében a kenyérgabona termelésének megnövekedésével emelkedett a szitált lisztből sült kenyér és a fehér lisztből készített sütemények fogyasztása, ami maga után vonta a szitás kisipar fellendülését.

4. Építkezés

A gabonakonjunktúrához kapcsolódó anyagi fellendülés, a paraszti polgárosulás kiváltotta igénynövekedés kedvező feltételeket teremtett a kőművesek munkájának szélesebb és tömegesebb alkalmazására. A Dunántúl egy részén 15-20 év alatt - egységes stílusban - újjáépítették a falvakat. Mindez lehetővé tette a vállalkozói réteg kialakulását, s ezek számára a gazdagodás, a társadalmi emelkedés útját nyitotta meg.

A cigányok közül aránylag kevesen lettek kőművesek (447 fő - 3%). Annál nagyobb volt a vályogvetők száma, akik az összes iparos 11%-át teszik ki, s a legnehezebb sármunkák egyikét végezték, főként a Tisza bal partján. A vályogvetés minden modernizálódás ellenére is megmaradt falusi kisvállalkozásnak, korábban még a szakosodott paraszti-családi csoportok végezték, majd „lesüllyedt” a falusi cigányokhoz. A vályogból való építkezés országosan elterjedt. A vályog használata ott indult meg, ahol kő, fa nem volt, amikor a földbe épült kunyhókat felváltották a föld fölé emelt építmények. A társadalmi fejlődéshez igazodást mutatja, hogy a vályogvetők közül a 19. században sokan polgárosodtak, számuk megnövekedett. Majd a téglagyártás megjelenésével csökkent az igény rájuk, s e cigány foglalkozásnál is hanyatlásnak, visszafejlődésnek lehetünk tanúi.

5. Csizmadiák

A lábbelik készítői - csizmadiák (791 fő) - az állandóan letelepedettekből kerültek ki. A viszonylag csekély szám oka talán az, hogy a csizmadia a paraszti falusi kisiparosság egyik legjellegzetesebb alakja volt a korban.

6. Dögnyzó

E tisztességtelennek tartott foglalkozás sokszor „maradt” a cigányokra, ilyen minőségben sok helyütt községi szegődöttek lettek rendes szerződés mellett (438 fő), például 1800 óta a Hortobágyon és környékén.

Mint látható, az összeírás az ipart nagyon tágra fogta fel: 42 fő iparágat és 150 féle ipari foglalkozást tüntetett fel, ahol a 33 930 férfi iparosnak 80%-a állandóan letelepedett, míg a nőknél 84% ez az arány. 12% körül mozognak mindkét nemnél azok, akik huzamosabb ideig egy helyen éltek, és 5% a vándorcigányok aránya (kovács, kolompár, üstfoltozó).

Kereskedelemben dolgozók

A cigányokkal kapcsolatban általában nem vették figyelembe az 1872.VIII. törvénycikk, az úgynevezett „ipartörvény” rendelkezéseit. A városi statútumok sora tiltotta ugyanis a szabad iparüzést - így a házalást, a kereskedést - a cigányoknál. A cigányok körülbelül 9%-a a kereskedelemben dolgozott, kiemelkednek a lókereskedők és a kupecsek mint a híres és hírhedt foglalkozást űzők. A különböző tilalmakkal, például amelyeket a cigányok lótartásával kapcsolatban hoztak a vármegyék, a letelepítésüket remélték elősegíteni. Állandóan napirenden szerepelt a cigányok lótartása a takarmány görbe úton való megszerzése miatt is, mivel a vetésbe kicsapott lovak nagy kárt okoztak a mindenkori

földtulajdonosoknak. A tilalmak, zaklatások ellenére ez a foglalkozás sokáig tartotta magát, hagyományos tevékenységnek számított, nemcsak nálunk, de külföldön is, „ismeretanyaga” apáról-fiúra öröklődött.

A cigány foglalkozások tehát a cigány lakosság mintegy felének biztosítottak megélhetést. A többiek osztoztak a nem cigányokkal a különböző napszámos munkákban, de kisebb számban voltak bányászok, szövönők, háztartási alkalmazottak, dohánygyári munkások és fuvarosok is közöttük. Az évszázadokon át a cigányok által folytatott kiegészítő foglalkozások a termelési folyamatok fő irányától távolabb estek, de mégis szervesen kapcsolódtak a hagyományos társadalmi felépítéshez.

Sokszor a letelepedés - adott esetben a foglalkozással is együtt járt - sem volt tökéletesnek, a mindennapi élet valamennyi szférájára kihatónak mondható. Így például a köszöreléssel vagy üstfoltozással foglalkozó cigány családfelek a szűkebb-szélesebb földrajzi körzetekben vándorolva végezték munkájukat. Az összes hagyományos cigány mesterség legfőbb sajátossága, hogy a nem cigány környezetre épít: a cigány termelő számára a fogyasztó mindig a nem cigány, a paraszt. A munkával szerzett jövedelmük sokszor csak a máról holnapra való tengődést tette lehetővé, azt is úgy, hogy többféle megélhetést nyújtó tevékenységgel kellett egyszerre foglalkozniuk (kovácsmunka és zene párosítása).

Két cigánytelep megléte esetén szabályszerű jelenség, hogy az egyes történelmileg kialakult nyelvi csoportok között anyagi és kulturális színvonalkülönbség is fennáll: minden esetben megfigyelhető, hogy a társadalmi beilleszkedés magasabb fokán álló magyar cigány („muzsikus cigány”) magasabb, míg a románsághoz teljesen asszimilálódott, románul beszélő cigányok alacsonyabb szinten állnak, még abban az esetben is, ha mindkét telep lakói hasonló foglalkozásból élnek.

Ahogy a vér szerinti leszármazás csoportképző elem volt, a 18-19. század óta hasonlóan csoportképző tényezőnek számított a cigányok foglalkozása. Bizonyos esetekben nyelvi elhatárolódást is jelentett az egyes tágabb - a helyi, táji érvényű társadalmi hierarchia más-más fokán álló - cigánycsoportok között (például: muzsikus cigány magyar, teknővájó cigány román, üstfoltozó cigány általában cigány anyanyelvű). A társadalmi hierarchiában egyes cigány foglalkozások képviselői közel álltak a falu más nemzetiségű rétegéhez, és folyamatosan mindig megtalálható volt az asszimilálódott és a hierarchiában magasabb fokra jutott például zenész, fuvaros, rézműves, állatgondozó cigány.

Az összeírás utolsó nagy tömbje a „foglalkozás nélküliekről” ad némi képet. Általában az északi és nyugati területeken nagy volt az arányuk (Árva és Bars megyében 35%), míg Erdélyben csupán 1-5% körüli.

Miből éltek? Koldulás, jövendőmondás és kártyavetés, kuruzslás, lopás, csavargás, továbbá az eltartottak (külön kategória-a 15 év alattiak száma 100 000 fő volt), a község által segélyezett és az ismeretlen keresetforrásúak. A vidék nagy terheiként említi őket az irodalom, kivált a falvak lakói számára, „mivel koldulásaikkal nemcsak őket kenyérrel, költséggel, de lovaikat, sőt - ha van - disznóikat is egy s mással kénytelenek kiteleltetni”.

Összegzésként tehát elmondható, s az ismertett összeírás adatai is azt bizonyítják, hogy a cigányság helyzetében, létviszonyaiban bekövetkezett legfontosabb változást foglalkoztatottsági lehetőségeik, kisipari áruik piacának szűkülése és az ezzel járó létbizonytalanság okozta. Ezzel összefüggésben nem lehet csodálkozni azon, ha a 19-20. század „cigánykérdése” szinte kizárólag mint bűnözési, társadalmi veszélyességi kérdés merült fel. E szemléletnek megfelelően - ebben a korszakban is adminisztratív, erőszakos eszközökkel kívánta az állam e kérdést megoldani!

Jegyzetek

1 Matolcsy Magda néprajzos felosztásában ugyanez a három csoport megtalálható. (*Ifjúkommunista*, 1978/7.)

A beás cigányokról részletesen ír Papp Gyula. In: *Tanulmányok a cigánygyerekek oktatásával-nevelésével foglalkozó munkacsoport vizsgálataiból*. Szerk.: Várnagy Elemér. Pécs 1982. A vizsgálat eredményei

- ugyanakkor egy sor ponton megkérdőjelezhetők. A magyarországi szinto cigányokkal-akik csak a századfordulót követően vándoroltak vissza Nyugat-Európából - Mészáros György foglalkozik. In: *Magyar Nyelvtudományi Társaság* 153. Budapest 1980.
- 2 A mai magyarországi cigányság első, részletes, nagy kutatómunkával feltárt rétegződésvizsgálatát adja. Erdős Kamill méltatlanul elfeledett ciganológusunk tudományos hagyatékának egy részét a Néprajzi Múzeum őrzi (EA.18 tételnyi anyag), a másik része Gyulán az Erkel Ferenc Múzeumba került (77.811-77.81.406. sz.).
 - 3 „A cigányok osztályozása nagyon nehéz feladat -írta Erdős Kamill 1957-ben-...ezen „kasztoknak”, csoportoknak, alcsoportoknak társadalmi helyzete és elnevezése csupán Magyarországra érvényes.” (NM.EA.13348).
 - 4 Például: Magyar Statisztikai Közlemények 5. kötet, Budapest 1907. (61 629 cigány anyanyelvű)
Magyar Statisztikai Közlemények 27. kötet, Budapest 1909. (61 658 cigány anyanyelvű cigány)
Magyar Statisztikai Közlemények 61. kötet, Budapest 1916. (158 666 cigányul tudó cigány)
Magyar Statisztikai Közlemények 64. kötet, Budapest 1920. (121 097 cigány anyanyelvű cigány)
A tényleges létszámviszonyokra ezekből az adatokból nehéz következtetni!
 - 5 A felhasznált adatok és a további - külön jelzés nélkül a szövegben megtalálható idézetek fellelhetők:
Magyar Statisztikai Közlemények, IX. kötet - A magyarországi cigányösszeírás, 1893. január 31. eredményei. Budapest 1895.
Az 1893. évi összeírás tulajdonképpen azt is bebizonyította, hogy az 1890. évi népszámlálás adatai pontatlanok voltak, csak a cigány anyanyelvű került akkor be a „cigány” kategóriába!
 - 6 Uo., mint az 5. jegyzetben!
A hozandó intézkedések is különböznek az egyes kategóriákban:
 1. azon elemek, melyek már teljesen „beolvadtak a polgári, polgárosult társadalomba, legfeljebb némi anthropológiai árnyalatra nézve különböznek.”
 2. „viszonyaik és életmódjuk még mindig szükségessé teszi az állam és társadalom beavatkozását.”
 3. kóbor vagy félkóbor cigányok, „akiknek állapota a külön közigazgatási, gazdasági és rendészeti intézkedéseket is megkívánja.”
 - 7 Hat város volt ekkor, hol nem találtak cigányt: Bazin, Esztergom, Kis-Marton, Poprád, Ruszt, Szent-György.
 - 8 Hogy mennyire bizonytalanok azonban a kategória-határok, mutatja az, hogy 632 községben egy évnél több időt töltenek - átmeneti állapot -, míg 548 községben bizonytalan az ott-tartózkodás időtartama.
 - 9 A cigányság tulajdonában 7 315 főnek 3 853 5/8 katasztrális hold, míg bérletben 2 773 főnek 1 584 5/8 katasztrális hold föld volt.
 - 10 A római katolikusok arányszáma a legnagyobb mindhárom kategóriában, összesítve 39,4%-ot tesz ki, míg Magyarországon-a többi lakosnál a 19. század utolsó évtizedeiben - szintén ez a legmagasabb arány, 47,8%.
 - 11 Gazdasági okai voltak a cigányok elleni rendeleteknek, akkor adták ki őket, mikor a céhipar megerősödött.
 - 12 A munkavégzést, annak rendszerességét a kor színvonalának megfelelően kell értelmeznünk, hiszen akkoriban népes szegényparaszti rétegek is munka nélkül voltak az év jelentős részében.
 - 13 Így maradt rájuk például a drótostótok, cseh vándorköszörűsök, zsidó rongy- és tollgyűjtők mestersége. A társadalmi munkamegosztási hierarchia legalsó szintjén álló foglalkozásokról van tehát szó, s ez kiszolgáltatottságuk egyik bizonyítéka.
 - 14 Viszonylag bő adatközlést nyújt Bodgál Ferenc a Borsod-Abafij-Zemplén megyei cigányok fémfművészége kapcsán a cigány kovácsokról, történetükről. (NM.EA.7373. sz.) Egyes források túlzó megállapításaival ellentétben, munkájuk a tanult kovácsokéval nem vetekedhetett. Az általuk készített tárgyak nagy részét még ma is megtalálhatjuk a parasztudvarokban, múzeumi gyűjteményekben, s kétségtelen, hogy munkatechnikájuk sok középkori, sőt annál régebbi vonást is őrzi.

ZSUZSANNA KÁDÁR

THE GYPSY SOCIETY OF HUNGARY IN THE 19TH CENTURY

This study gives a detailed analysis about the gypsy nation group that has always played an important role in Hungary based on the nation wide statistics made in 1893. It briefly presents the classification and tipology of the gypsies. The focal point of this study is the statistical data collected by the governmental bodies and the conclusions deduced from these data. The study differentiates three main categories among the gypsies: the settled, the nomad and those in-between, that is who had a quasi permanent residence. It compares the way of living and life circumstances of these three main groups. In order to give a complete picture of the social history of the gypsies it is important to take into account education, age composition, number

of children, religion, language capabilities and last but not least the main role of the gypsies in the division of labour. From the statistical data of the study it can be proved that the gypsies were living as accepted members of the Hungarian society at that time. This conclusion is supported by the fact that 93% of the gypsies had a permanent income, 89% were permanently settled and only 3% can be considered as nomad.

An important change took place at the turn of the 20th century. The gypsies could not adapt themselves to the new labour order of the 19th century, they lost their market share in the small-scale industry. This was the main reason why the gypsies could not retain their minimal prestige in the society and they all - apart from a few exceptions - became poor. From this point on it was the criminal files that contained gypsy related information as an indication of how the gypsies drifted to the margin of the society.